ISSN:0971-1260
Vol-22- Issue-38-December-2019

महिलांचा राजकीय सहभाग

सौ. सुचिता रमेश म्हात्रे
डिपार्टमेंट ऑफ लाईफ लॉंग लर्निंग ॲण्ड एक्सटेंशन

प्रस्तावना :

विकसनशील देशाचा विकास आणि महिलांचा विकास, यांचा अत्यंत जवळचा व प्रत्यक्ष संबंध आहे. असे म्हणतात की महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीकडे बघितले असता तुम्हाला त्या देशाची संस्कृती समजू 'ाकते. महिला आज विविध क्षेत्रांमध्ये महत्वाचे कार्य करताना दिसत आहेत. निसर्गाने बुध्दि, कौशल्य सर्वांना समान दिलेले असले तरी इतिहास काळापासून तर आजपर्यंत महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात दुलयम स्थान दिले गेले. त्यामुळे स्त्रीयांच्या मुलभूत अधिकार व हक्काबाबत 'ाासनात व जनतेत जागृती निर्माण होणे गरजेचे आहे. स्वातंत्रपूर्व काळात महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, महादेव गोविंद रानडे, अण्णासाहेब कर्वे या सर्वांनी महिलांना सक्षम बनवण्यासाठी व महिलांच्या शिक्षणासाठी आपले सर्व आयु''य खर्ची घातले. राजा राममोहन रॉय यांनी सतीची चाल बंद केली व स्त्री मुक्ती आंदोलनाला चालना दिली.

महिलांचा कुटुंबातील दर्जा, समाजातील स्थान व त्यांच्या सर्व क्षेत्रातील भूमिका पार पाडत असताना त्यांना दिली जाणारी अपमानास्पद वागणूक याला विरोध करुन महिलांना कुटुंबात, समाजात व इतर सर्व क्षेत्रात पुरु''ांच्या बरोबरीने समान स्थान मिळवण्यासाठी महिलांचे सामाजिक, मानसिक, आर्थिक, ौक्षणिक तसेच राजकीय सक्षमीकरण होणे आवश्यक आहे. भारतामध्ये ग्रामीण भागात महिलांची सद्यस्थिती लक्षात घेता असे दिसून येते की, महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण खुप कमी आहे, बेरोजगारी, दारिद्रय, कुपो''ाण, आजार, कौटुंबिक हिंसा, आत्महत्या इ. अनेक समस्यांमुळे महिलांचा विकास होद्व 'ाकत नाही त्यामध्ये अडथळे निर्माण होतात व हे अडथळे दूर करण्यासाठी महिलांची सामाजिक व आर्थिक, ौक्षणिक तसेच राजकीय स्थितीमध्ये सुधारणा होणे गरजेचे आहे. राजकारणातील महिलांचा सहभाग व त्यांची भूमिका आणि नि''ठा याचा स्तर राज्याच्या राजकीय विकासाशी संबंधीत असतो.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलित करण्यासाठी दुलयम पध्दतीचा वापर केला आहे. दुलयम पध्दतीचा भाग म्हणून विविध ग्रंथ, मासिके, वि''ायाशी संबंधित 'ाोध निबंध, साहित्य, 'ाासकीय अहवाल, इंटरनेट याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

उद्दि''टये :

1. महिलांच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास अभ्यासणे.
2. महिलांनी राजकारणात सहभागी व्हावे हया करिता 'ाासनामार्फत करण्यात आलेले प्रयत्न अभ्यासणे.
3. महिलांच्या राजकीय सहभागाची वास्तविकता अभ्यासणे.
4. महिलांच्या राजकीय सहभागाची आवश्यकता अभ्यासणे.

महिलांच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास :

Copyright ⓒ 2019Authors

ISSN:0971-1260
Vol-22- Issue-38-December-2019

प्राचीन काळात महिलांना सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात फारसे स्थान नव्हते. रा”टधचे राजकीय नेतृत्व महिलांच्या हाती सोपवण्याची पध्दत त्यावेळी नव्हती. सामाजिक स्तरावर महिलांची भूमिका दुलयम होती. या परिस्थितीत कालानुरुप फरक पडला तरी आधुनिक युगातही पुरु”ांच्या बरोबरीने स्थान महिलेला मिळालेले नाही. सर्वच क्षेत्रांतील या पुरु”ाप्रधान संस्कृतीला ‘ाह देण्यासाठी जगभरात विविध ठिकाणी स्त्रीवादी चळवळी सुरु झाल्या.

जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात महिलांना पुरु”ांच्या बरोबरीने हक्क व अधिकार मिळाले पाहिजेत. ही मागणी करणारा आवाज अठराव्या ‘ातकाच्या उत्तरार्धात जोरात उमटू लागला. 1848 साली एलिझाबेथ कॅडी स्टॅन्टन व सुजान ॲथनी या दोन महिलांनी अमेरिकेत ही चळवळ सुरु केली. महिलांचे राजकारणातील स्थान कोणते असावे यावरही विचारमंथन सुरु झाले. हॅरिएट टेलर व जॉन एकत्र आल्या व त्याचा आवाज बुलंद झाला.

1893 साली न्युझिलंडने आपल्या महिलांना मताधिकार दिली. त्यानंतर ऑस्ट्रीया व कॅनडा चा क्रमांक लागतो. ब्रिटीश पार्लमेंट मध्ये महिलांना राजकीय अधिकार देणारे विधेयक मांडण्यात आले होते 1870 साली मात्र महिलांना पूर्ण मताधिकार प्राप्त करुन घेण्याचा अधिकृत निर्णय तब्बल 58 व”ाांनी म्हणजे 1928 साली घेण्यात आला. फ्रान्स मध्ये राजकीय हक्क 1944 जर्मनीने 1919 नार्वे व स्पेन मध्ये 1915 व 1913 मध्ये आघाडी घेतली. दुस.या महायुध्दानंतर इटली व ग्रीकसारख्या देशांनी महिलांना राजकारणाची द्वारे खुली केली. ब्रम्हदेशात 1935 साली तर थायलंडमध्ये 1932 साली तसेच चिनी व जपानमध्ये महिलांना मत देण्यात अधिकार 1947 सालापासून प्राप्त झाला.

विसाव्या ‘ातकाच्या प्रारंभीच भारतात सुधारणावादी चळवळीचे वारे वाहू लागले. ॲनी बेझंट यांनी याकामी पुढाकार घेतला. त्यांच्या प्रेरणेने ऑल इंडिया वुमेन्स कॉन्फरन्स, नॅशनल काउन्सिल फॉर वूमन, वूमन्स इंडियन असोसिएशन फॉर मद्रास इत्यादी संस्थांची स्थापना झाली. 1917 साली ॲनी बेझंट भारतीय रा”टध्रीय कॉग्रेसच्या पहिल्या निवडून आलेल्या महिला अध्यक्ष बनल्या. त्याच व”ाी सरोजनी नायडू यांच्या नेतृत्वाखाली व महात्मा गांधी यांच्या प्रेरणेने महिला संघटनाच्या एका शि”टमंडळाने भारत भेटीवर आलेल्या लॉर्ड मोर्ली यांची भेट होद्वन भारतीय महिलांनाही राजकीय अधिकार बहाल करावे अशी आग्रही मागणी केली. या मागणीचा विचार करणे ब्रिटीश सरकारला भाग पडले व 1919 साली मोंटेंग्यू.चेम्सफोर्ड सुधारणांतर्गत भारतातील सुमारे 10 लाख महिलांना मताचा अधिकार प्राप्त झाला. 1947 साली भारताला स्वातंत्र मिळाल्यानंतरच महिलांना राजकीय प्रवेशाची द्वारे खुली झाली.

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढावा यासाठी ‘ासनाने केलेले प्रयत्न :

देशाचा संपूर्ण विकास व्हावा असे वाटत असेल तर महिलांना सर्व क्षेत्रात सहभागी करुन घेणे गरजेचे आहे. ‘ासनाने स्वातंत्रानंतर महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी अनेक योजना कार्यान्वित केल्या. ‘ासनाने राजकिय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढावा यासाठी देशात पंचायत राज व्यवस्था आणि राजकारणातील आरक्षणाची तरतूद केली आहे.

73वी घटनादुरुस्ती व महिला आरक्षण विधेयक :

73 वी घटनादुरुस्ती ही ग्रामीण पंचायत राजशी निगडित आहे. 1992 साली 73 वे घटना दुरुस्ती विधेयक मान्य झाले आणि त्यानुसार 24 एप्रिल 1993 पासून पंचायत राजची अंमलबजावणी सुरु झाली. त्यामुळे पंचायतराज मधील संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला. भारतीय राज्यघटनेत 243 कलमात पंचायतराजची तरतूद केली आहे. भारताच्या राज्यघटनेत कलम 243

Copyright ⓒ 2019Authors

ISSN:0971-1260
Vol-22- Issue-38-December-2019
ब 4 अनुसार 73वी घटनादुरुस्ती करुन स्थानिक स्वराज्य संस्थांत महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्याचा क्रांतीकारी निर्णय झाला. त्यामुळे 1994.95 च्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत एक लाख महिला ग्रामपंचायत सदस्या, 8500 महिला सरपंच, 98 महिला पंचायत समिती सभापती व 10 जिल्हा परि"ाद अध्यक्ष म्हणून निवडून आल्या होत्या. या घटना दुरुस्तीत महिलांना 33 टक्के देण्यात आलेले एक तृतीयांश आरक्षणाला जाते. या आरक्षणाचा लाभ होद्बन अनुसूचित जाती.जमाती, मागासवर्गीय, कमकुवत घटकातील महिला राजकीय सत्तेपर्यंत पोहचू 'ाकल्या.

1993 मध्ये 73व्या घटना दुरुस्तीला मान्यता देण्यात आल्यानंतर महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 33 टक्के आरक्षण मिळाले व नंतर ते 50 टक्क्यांवर गेले. त्यामुळे अनेक महिलांना राजकारणात मोठ्या पदावर काम करण्याची संधी मिळाली. त्याचप्रमाणे लोकसभा व राज्यांच्या विधानसभांमध्ये महिलांना 33 टक्के आरक्षण मिळावे म्हणून 1996 मध्ये विधेयक सर्वप्रथम लोकसभेत मांडण्यात आले. 2010 मध्ये राज्यसभेने हे विधेयक मंजूर केले होते. परंतु लोकसभेत मंजूर झाले नसल्याने ते लागू करता आले नाही.

12 सप्टेंबर 1996 रोजी 81 व्या घटनादुरुस्तीनुसार देवगौडा सरकारने महिला आरक्षण विधेयक सर्वप्रथम मांडले. त्यानंतर 26 जून 1998 ला वाजपेयी सरकारने 84 व्या घटना दुरुस्तीद्बारे विधेयक पुन्हा मांडले. परंतू ते मंजूर झाले नाही. 'ोवटी 9 मार्च 2010 ला राज्यसभेने या विधेयकास मंजुरी दिली.

महिला आरक्षण विधेयकातील संभाव्य तरतूदी :

- संसद व राज्य विधिमंडळातील एक तृत्तीयांश जागा महिलांसाठी राखीव.
- यापैकी एक तृत्तीयांश जागा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती महिलांसाठी राखीव.
- लोकसभेसाठी एक तृत्तीयांश जागा फिरत्या पध्दतीने रोटेशन द्वारे आरक्षित असतील.
- ॲग्लो इंडियन समाजाच्या महिलांसाठीही आरक्षण लागू होईल.
- ज्या राज्यात लोकसभा मतदार संघाची एकच जागा असेल तेथे दर तीन सार्वत्रिक निवडणुकीच्या साखळीमध्ये महिला वेळेस ती जागा आरक्षित करण्यात येईल.

महिलांच्या राजयकीय सहभागाची वास्तविकता :

निवडणुका जवळ आल्या की महिला, महिलांचा राजकारणातील सहभाग, महिला आरक्षण या चर्च्या मोठ्या प्रमाणात हो होद्ब लागतात. आपण फक्त चर्चा करतो, प्रत्यक्षात मात्र काहीच करत नाही. खरंतर मतदार म्हणून महिलांची भूमिका निवडणूक प्रक्रियेत महत्वाची आहेच. मात्र त्यांनी कुणाला मत द्यावं, हे देखील त्यांच्या घरची पुरु"ा मंडळीच ठरवतात. असे चित्र आजही महारा"टधतील ग्रामीण भागात आपल्याला पाहायला मिळते. तर शिकलेल्या महिला घरातल्या पुरु"ाांना न जुमानता ख.या अर्थाने आपलं मतदान हक्काचं स्वातंत्र जपतात. राजकारणात महिलांचा अत्यल्प सहभाग असल्यामुळे त्यांना प्रेरित करण्यासाठी 1993 मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये प्रथमच महिलांना 33 टक्के राखीव जागा मिळाल्या. 2009 मध्ये 50 टक्के राखीव जागा मिळाल्या. यामुळे महिलांना स्थानिक 'ाासनात सहभाग वाढविण्यासाठी उत्तम संधी मिळाली. या राखीव जागांमध्ये अनुसूचित जाती, जमातीच्या महिलांसाठी जागा राखीव असल्याने लहान लहान वस्त्या, वाडया, पाडे इथल्या अगदी तळागाळातल्या महिलांना आयु"यात प्रथमच गावच्या 'ाासन व्यवस्थेत काम करण्याची संधी मिळाली. परंतु काही ठिकाणी बायकांना नामधारी सहया किंवा अंगठे उठवण्याचे काम सांगून, त्यांच्या मागून अधिकाराची आणि निर्णयाची सूत्रे पुरु"ाांनी स्वतःच्या हाती घेउन राखीव जागांच्या मूळ उद्देशालाच हरताळ फासला. परंतू 2007 महारा"टध्र सरकारने एक परिपत्रक काढले की निवडून आलेल्या महिलांच्या कोणत्याही जवळच्या नातेवाईकांचा

Copyright ⓒ 2019Authors

ISSN:0971-1260
Vol-22- Issue-38-December-2019

हस्तक्षेप खपवून घेतला जाणार नाही. या परिपत्रकामुळे महिलांचा कामातील क्रियाशील सहभाग वाढला. राखीव जागांमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढला. धोरणे ठरवण्यासाठी त्यांचा विचार घेतला जाउ लागला. निवडणुकीला उभे राहणे, निवडून येण्यासाठी प्रचार करण्यासाठी महिला घरा बाहेर पडल्या. घराबाहेरच्या सार्वजनिक जीवनाची त्यांना जाणीव झाली. प्रश्न समजले व ते सोडवण्यासाठी महिला प्रयत्न करु लागल्या. साक्षरतेचे प्रमाण वाढले. महिलासंबंधीच्या प्रश्नांना अग्रस्थान मिळाले. अनेक 'ाासकीय योजनांची त्यांना माहिती झाली. अनेक बचत गटांची मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागात सुरुवात झाली त्यामुळे महिलांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झाली. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढण्यास मदत झाली हे खालील तक्त्यावरुन दिसून येईल.

संसदेत महिलांचे प्रतिनिधीत्व – 1952 ते 2019

अ. क.	व”र्ा	लोकसभा		
		एकूण जागा	महिला खासदार	महिला खासदारांची संख्या :
1	1952	449	22	4.4
7	1980	544	28	5.1
10	1991	544	39	7.18
14	2004	545	45	8.25
16	2014	543	61	11.23
17	2019	545	78	14.58

वरील तक्त्यावरुन असे दिसून येते की, महिलांचा प्रशासकीय संरचनेतील सहभाग वाढून 1952 मध्ये 4.4 टक्के, 1980 मध्ये 5.1 टक्के, तर 1991 साली 7.18 टक्के , 2004 साली 8.25, 2014 मध्ये 11.23 , 2019 मध्ये 14.58 पर्यंत त्यांचे प्रमाण पोहोचले. संसदेतील महिलांचे प्रमाण हे चढते आहे. देशाच्या अर्ध्या लोकसंख्येच्या भागाचे प्रतिनिधीत्व मात्र नगण्य महिलाच करतात ही खूपच वाईट अवस्था आहे.

महिलांना आपल्या समस्या, अडचणी मांडण्यासाठी तसेच त्यांच्यासाठी धोरणे, योजना, कार्यक्रम व कायदे बनवण्यासाठी निर्णयप्रक्रीयेत त्यांचे बहुमत असावे लागते परंतु निर्णय प्रक्रियेत त्यांचे बहुमत नसल्याने सर्व गो”टी प्रभावीपणे पार पाडल्या जात नाहीत. निर्णय प्रक्रियेत महिलांचे प्रमाण खूपच कमी असतांना दिसते ते खालील तक्त्यावरुन दिसून येते.

केंद्रिय मंत्रीपरि”ादेत महिलांचे प्रमाण – 1985 ते 2014

अ. क.	व”र्ा	महिलांची संख्या		
		कॅबिनेट मंत्री	राज्य मंत्री	उपमंत्री
1	1985	1	3	0

Copyright ⓒ 2019Authors

ISSN:0971-1260
Vol-22- Issue-38-December-2019

2	1990	0	1	1
3	1995	1	4	1
4	2009	1	1	0
5	2014	1	1	0

संदर्भ : भारत मे महिला एवं पुरु”ा 1995, पृ.63

वरील तक्क्त्यावरुन असे दिसून येते की, मंत्रीपरि”ादेतील महिलांची संख्या तीन ते चार पेक्षा पुढे गेली नाही. कॅबिनेट दर्जाचा मंत्री तर फक्त एकच असतांना दिसतो. जोपर्यंत संसदेमध्ये महिलांचे प्रतिनिधीत्व त्यांच्या लोकसंख्येनुसार होणार नाही, तोपर्यंत महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत अभावच असेल.

महारा”ट्धच्या विधानसभेत 50 व”ााच्या काळात झालेल्या निवडणूकीत केवळ 1972 ते 1977 या सालीच 28 महिला आमदार निवडून आल्या तर 1990.95 मध्ये सर्वात कमी महिला आमदार 6 निवडून आल्या त्यांची टक्केवारी 2.7 अशी आहे. 2009 मध्ये झालेल्या विधानसभा निवडणूकीत त्यांची टक्केवारी वाढली नाही. पण 2014 च्या निवडणूकीत 9 महिला निवडून आल्या. 1990 पासून निवडणूकीचा विचार केला तर विधानसभेसाठी उमेदवारी व निवडून येणा.या महिलांच्या संख्येत प्रत्येक निवडणूकीत घट होत आहे. इंटर पार्लमेंट युनियन या संस्थेने नुकत्याच केलेल्या 188 देशाच्या पाहणी अहवालानुसार राजकारणातील महिलांच्या प्रमाणाबाबतीत भारताचा क्रमांक 108 वा आहे. नेपाळचा 24, चीनचा 55 तर पाकिस्तानचा 66वा आहे. जागतीक स्तरावर महिलांच्या राजकारणातील सहभागाचे सरासरी प्रमाण 22 टक्के आहे. रवांडा, ॲन्डोरा आणि क्युबा या देशांतील राजकारणात महिलांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

गेल्या काही व”ाात मतदारांच्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ झाल्याचे आढळते. 1950 मध्ये आपल्या देशात महिलांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. 1962 मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या निवडणूकीत महिलांमधील मतदानाची टक्केवारी 46.63 होती जी 1984 च्या निवडणूकीत 58. 60 टक्के झाली. पुरु”ांच्या मतदानाशी याची तुलना केल्यास लक्षात येते की, पुरु”ांमध्ये 1962 मध्ये 63.31टक्के मतदान केले गेले जे 1984 मध्ये 68.18 टक्के झाले. स्त्री पुरु”ांमधील मतदानातील टक्केवारीचा फरक जो 1962 मध्ये 16.7 टक्के होता. तो 2009 पर्यंत 4.4 टक्के इतका कमी झाला. पुढे 2014 मध्ये हा फरक आणखीन कमी झाला. 2014 च्या निवडणुकीमध्ये पुरु”ांच्या मतदानाची टक्केवारी 67.09 टक्के होती, तर महिलांमध्ये ही टक्केवारी 65.63 टक्के होती.

महिलांच्या राजकीय सहभागाचे फायदे :

1. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढल्यास समाजाकडून महिलांचे होणारे सामाजिक, मानसिक, ‘ाररिक ‘ाो”ाण थांबण्यास मदत होईल.
2. महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारेल.
3. महिलांची निर्णय घेण्याची क्षमता वाढल्याने त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होईल.
4. ग्रामीण भागातील तसेच दलित, आदिवासी महिलांच्या नेतृत्वाचा विकास होईल.
5. महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढल्याने महिलांसाठी ‘ाासनामार्फत राबविल्या जाणा.या योजनांची त्यांनी माहिती होईल व त्या स्वतःच्या प्रश्नाकडे गांर्भियाने पाहतील व ते प्रश्न रा”ट्धीय पातळीवर सोडवण्यास मदत होईल.

Copyright ⓒ 2019Authors

ISSN:0971-1260
Vol-22- Issue-38-December-2019

6. 'ाासनाच्या नियोजन, निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी महिलांना प्राप्त होईल.

सारांश :

महिलांना राजकीय अधिकाराची संवैधानिक तरतूद असूनही भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला नाही. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी राजकारणावि"ायीची जाणीव, नेतृत्वाचा विकास, संघटन कौशल्य, निर्णय क्षमता, एकत्रपणे कार्य करण्याची वृत्ती, अधिकार व कायद्याची माहिती असते आवश्यक आहे. त्यासाठी महिलांना आर्थिक स्वावलंबी आणि कार्यक्षम बनविणे तसेच नेतृत्वासाठी प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :

1. डॉ.एस.पी. गायकवाड, 'महिला नेतृत्व सबलीकरण व परिवर्तन एक समाजशास्त्रीय अभ्यास विशे"ा संदर्भ लातूर जिल्हा', 'ाोधप्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद,2000.
2. डॉ. राहूल भगत, 'ाोध निबंध, महिलांचा राजकीय सहभाग आणि महिला सशक्तीकरण, डिसेंबर 2014.
3. श्री. विरेंद्र मुरलीधर घरडे, सुरेंद्र अंबर मोरे, महिलांचा राजकीय सहभाग व सबलीकरणाची वास्तवता, विशे"ा संदर्भ – धुळे जिल्हा, 'ाोध निबंध, जानेवारी 2015.
4. तरुण भारत नागपूर, निवडणूका मतदान आणि महिला, दि.5/4/2019.
5. लोकसत्ता, लेख , बदलाच्या 'ाोधातली ग्रामीण स्त्री, 10 डिसेंबर 2019.
6. भारत मे महिला एवं पुरु"ा 1995, पृ.63
7. कबीर उ"ाा लक्ष्मण बोबडे, लेख, राजकारण आणि स्त्रिया, 31 मार्च 2019.

संकेतस्थळ :

www.shodhganga.inflibnet.ac.in www.maharashtra.gov.in

 Copyright ⓒ 2019Authors